ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

УДК 94(477.42)«1941»
DOI 10.35433/history.112021

Ковальчук Іван,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
Житомирський державний
університет імені Івана Франка
kovalchuk190586@gmail.com
Researcher ID: H-5072-2016
https://orcid.org/0000-0002-2726-2866

ПОДІЇ «ДРУГОГО БАЗАРУ» ТА ОСТАТОЧНЕ РОЗВ'ЯЗАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ В МІСТЕЧКУ БАЗАР НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ

Анотація

Метою дослідження *є доповнення окремих фактичних даних про відзначення двадцятих роковин Базарської трагедії, які отримали історіографічну ідентифікацію як «Другий Базар» та розгляд розстрілу місцевого єврейського населення, що був здійснений безпосередньо у день вшанування жертв Базарської трагедії.* ***Методологічну основу*** *дослідження у першу чергу склали методи джерельної евристики. Саме на основі виявлення, опрацювання та залучення до наукового обігу нового комплексу архівних джерел – архівно-кримінальних справ, стало можливим розширення існуючої фактографічної основи. Висвітлення та реконструкція вказаних подій здійснювалася на основі описового методу.* ***Наукова новизна*** *полягає у висвітленні конкретних деталей підготовки та проведення відзначення 20-річчя Базарської трагедії і фактично першого у новітній українській історіографії узагальненого розкриття питання розстрілу місцевого єврейського населення безпосередньо у день відзначення роковин «Базару».* ***Висновки.*** *Події «Другого Базару» стали одним із символів української національної боротьби за державність, а також ще однією трагічною сторінкою в історії як українського, так і єврейського народів.*

Ключові слова: *Базарська трагедія, «Другий Базар», мельниківці, нацистська окупація, ОУН, репресії, розстріл євреїв.*

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

Постановка проблеми. З приходом на «Схід» у другій половині 1941 р. українські націоналісти обох організацій активно розбудовували власні мережі та проводили інформаційно-пропагандистську кампанію. Певним чином «сприятливою обставиною» для них була чинність військового окупаційного управління і відсутність цивільної окупаційної адміністративної вертикалі. Це дозволило їм створювати органи української допоміжної адміністрації і таким чином поширювати свій вплив на місцеве населення. Одним із структурних елементів оунівської ідеології була апеляція до героїчних подій української історії, пов'язаних у першу чергу з національно-визвольною боротьбою. Символічне значення в історії української революції 1917-1921 рр. має Другий Зимовий похід і його безпосереднє завершення – Базарська трагедія. Тому оунівські керівні центри через обласні осередки Житомирщини вирішили масштабно відзначити 20-річчя цієї події.

Аналіз актуальних досліджень. Дана стаття має два предмети дослідження – перебіг подій «Другого Базару» та розстріл місцевого єврейського населення у день меморіальних заходів 21 листопада 1941 р. Наукові напрацювання, які висвітлювали б другий предмет розгляду цієї публікації нам не відомі. Тому аналіз актуальних досліджень буде присвячено відзначенню 20-річчя Базарської трагедії.

Перше вивчення подій «Другого Базару» було здійснено українськими дослідниками західної діаспори у контексті ширшої тематики – історії українського націоналістичного руху. З вказаного спектру робіт можна виділити розвідки Якова Шумелди (Шумелда, 1991) та «Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд: Базар». У цих дослідженнях питання відзначення українськими націоналістами 20-річчя Базарської трагедії і подальші каральні заходи нацистської окупаційної влади висвітені на фоні загальної історії діяльності оунівців. Схожою характеристикою можна відзначити монографію, написану на основі місцевих архівних матеріалів (Житомирської області), американської дослідниці Голокосту Венді Лауер (Лауер, 2010). Окремою деталлю даної розвідки є хіба що персоніфікація місцевого осередку ОУН. Біографічну розвідку, яка перевидана уже в незалежній Україні, присвячену обласному провіднику ОУН(М) Олександру Яценюку, здійснив чільний діяч мельниківського руху

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

Олег Штуль-Жданович (Жданович, 1992), у якій обіжно окреслено підготовку та перебіг подій «Другого Базару».

У новітній українській історіографії над дослідженням тематики «Другого Базару» працювали ряд дослідників. Підготовку, перебіг та подальші репресії нацистських окупантів безпосередньо висвітюють монографія та статті Сергія Стельниковича (Стельникович, 2015; Стельникович, 2011; Стельникович, 2016). Автор, використавши доступну історіографічну та джерельну базу, розкрив тематику відзначення 20-річчя Базарської трагедії та історичну пам'ять про неї. Науково-популярне узагальнення окресленої теми у відомому історичному Інтернет-ресурсі провів Володимир Гінда (Гінда, 2016). У нашому дослідженні діяльності мельниківської ОУН на Житомирщині у 1941 р., також описово висвітлено події «Другого Базару» (Венгерська, Стельникович, 2017).

Історіографія окресленої тематики, коротко проаналізована в рамках цієї публікації не є вичерпною. Для нас було важливим вказати основні тенденції та фактичне наповнення дослідження тематики «Другого Базару».

Мета дослідження – доповнити фактичні дані про події «Другого Базару» та вперше узагальнено висвітлити розстріл місцевого єврейського населення, який відбувся у день відзначення двадцятих роковин Базарської трагедії.

Виклад основного матеріалу. Маючи ідеологічний вплив на органи української допоміжної адміністрації Житомирщини, члени обох ОУН восени 1941 р. стали ініціаторами та організаторами масштабного відзначення 20-річчя Базарської трагедії. Певним чином більшу активність у цій справі проявила саме ОУН під проводом А. Мельника.

Керівництво в узгодженні вшанувальних заходів здійснював Провід українських націоналістів, а саме, його діячі Олег Ольжич та полковник Роман Сушко, безпосередній учасник Другого Зимового походу (Брунь, 2001, с. 12). Розроблення практичних кроків відзначення Базарської трагедії та їхня реалізація були покладені на Житомирський обласний провід ОУН(М) на чолі з Олександром Олександровичем Яценюком («Волинцем») (Шумелда, 1991, с. 25).

Ще 8 листопада 1941 р. у містечку Базар на символічному місці масового захоронення розстріляних учасників Другого Зимового походу (справжнє не було встановлено. – І. К.) розпочалося облаштування високої могили (Жданович, 1992, с. 3). Місцева жителька та безпосередня учасниця цього дійства, яка станом на початок 1990-х років проживала у селі Рудня Базарська, так описала вказані події: «У 1941 році, коли прийшли німці, староста села зібрав нас, комсомольців, і наказав насипати могилу. Ми насипали. А коли вернулись наші, тих, хто насипав, знову зібрали і наказали розкидати – зрівняти з землею» (Гінда, 2016).

Під час підготовчо-організаційних заходів постало питання забезпечення відповідного вокально-музичного супроводу траурних заходів «Другого Базару». Для вирішення вказаного питання оунівці звернулися до художнього керівника та директора Житомирського обласного українського клубу Леоніда Пінтова. У структурі цього культурно-просвітницького об'єднання, створеного наприкінці липня – на початку серпня 1941 р., функціонували, зокрема, хор, духова капела та капела бандуристів (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1152, оп. 1, спр. 11, арк. 17 зв.). Пропонувалося, щоб хор «заспівав українських пісень на святі Базару». Проте Л. Пінтов відповів категоричною відмовою. Натомість українські націоналісти повторно звернулися, але уже до режисера Володимира Каблукова та персонально до артистів клубу. Однак через відповідну позицію директора Житомирського обласного українського клубу ця ініціатива теж не була успішно реалізована (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 3936, арк. 16).

Активно долучилися до проведення даного заходу органи української допоміжної адмістрації, місцева преса, оунівські осередки, духовенство та громадськість.

Приблизно 10–12 листопада 1941 р. у містечко Базар прибув тодішній голова Чоповицького райуправління, прізвище якого найімовірніше Пши(е)горлинський. Очевидим є те, що він був активним членом ОУН, оскільки ще на початку нацистської окупації брав безпосередню участь в організації структур української допоміжної адміністрації у Базарському районі (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 32–33). Під час зустрічі з керівництвом Базарського

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

районного управління Пши(е)горлинський повідомив, що Житомирське обласне управління поставило перед ним завдання «провести панахиду на могилах петлюрівців, яких розстріляли більшовики» (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 190).

Базарське районне управління, яке з другої половини вересня 1941 р. очолював Микола Мошківський, провело окрему нараду, де обговорили необхідні заходи «меморіального характеру» (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 190). Безпосередньо 12 листопада Базарською райуправою була прийнята спеціальна постанова «Про траурне святкування дня 21 листопада 1941 року», у якій визначався ряд дій щодо відзначення трагічних роковин (Стельникович, 2015, с. 311).

Наявна нині джерельна база засвідчує, що відзначення двадцятих роковин Базарської трагедії, завдяки активності Житомирського обласного управління та обласних проводів обох ОУН, отримало широке інформаційне та організаційне забезпечення. Часопис «Українське слово», який був заснований у Житомирі, але на той час уже «переїхав» до Києва, розмістив статтю «Напередодні 20-річчя героїв Базару», де вказувалося: «20-річчя Базара <...> відсвяткувати як найбільш урочисто» (Напередодні 20-річчя героїв Базара, 1941, с. 1). Житомирська окружна газета «Голос Волині» у одному із дописів підкреслювала безумовну необхідність вшанування полеглих воїнів Другого Зимового походу (Перед двадцять першим листопадом, 1941, с. 1.).

Відділ освіти Попільнянського райуправління у середині листопада 1941 р. організував збори директорів шкіл. Присутнім було поставлене завдання провести так званий «Базарський день» – вшанування розстріляних більшовиками петлюрівців (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 6, оп. 1, спр. 30410, арк. 35).

Підготовка дня пам’яті Базарської трагедії обговорювалася на нараді Коростенського окружного проводу ОУН(Б). Один із його очільників, емісар похідної групи Микола Мельник («Сирота») дав вказівку місцевим оунівцям провести у селах і районних центрах вечори пам’яті із можливим залученням духовенства

(Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 6, оп. 1, спр. 30309, арк. 74).

На 2–3 день після приїзду у Базар голови Чоповицького райуправління Пши(е)горлинського, сюди прибули 3 кадрові українські націоналісти, одним з яких був голова Житомирського обласного проводу ОУН(М) О. Яценюк. Двоє із них оселилися у місцевого жителя Петра Ткачука і перебували тут упродовж 15–24 листопада, а «Волинець» – тимчасово у Петра Черняка. Зі свідчень учасників тогочасних подій, вказані оунівці були представниками Житомирського обласного управління, вихідцями з Галичини, носили на одязі значок тризуб. Їхній приїзд пришвидшив підготовку «Другого Базару», зокрема націоналісти проводили збори місцевої молоді у власних помешканнях, розповідали їм про історію Другого Зимового походу, Базарської трагедії, зачитували привезену літературу (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 92, 190, 271 зв.).

Напередодні траурного мітингу М. Мошківський зібрав голів (старост) сільких управлінь і громадських господарств Базарського району, де розглядалися організаційні питання відзначення двадцятиріччя вказаної події. До відома присутніх було донесено всю важливість майбутнього заходу, тому вказаних осіб зобов'язали якомога детальніше поінформувати про нього місцеве населення та забезпечити присутність жителів району безпосередньо 21 листопада. Голова сільського управління с. П'ятидуб (нині не існує. – І. К.) Іван Яхонтов згодом свідчив, що він повідомив мешканців свого села. Також за його даними, вказану інформацію було донесено до місцевої влади та жителів Народицького та Чоповицького районів Житомирщини (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 8249, арк. 53).

Окремо варто наголосити на ролі і функції місцевої або так званої української допоміжної поліції у підготовці, проведенні та подальших подіях «Другого Базару». Власне під керівництвом тогочасного очільника Базарської районної поліції Пунагіна здійснювалися роботи з упорядкування та облаштування могил розстріляних учасників Другого Зимового походу. Для цього, у примусовому порядку було мобілізовано близько 15 осіб – членів ВКП(б), які не змогли евакуюватися у радянський тил та були

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

зареєстровані місцевою поліцією і проживали у Базарському районі. За вказівкою керівництва районної поліції, група місцевих комуністів у Базарі зруйнувала пам'ятник В. Леніну і з цегли його постаменту зробили огорожу та «косметичне» облаштування символічних могил «петлюрівців». Окремо було встановлено дерев'яні хрести, які прикрасили вінками і додатково над могилами спорудили дерев'яну арку, на якому розмістили знак-тризуб (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 47, 193–194). На новому місці пам'яті з'явились і українські національні прапори (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 11350, арк. 28). Згідно постанови Базарського районного управління, для участі у панахиді 21 листопада мав бути залучений фактично весь особовий склад районної та сільських поліцій (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 8249, арк. 53).

Вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії відбулося у п'ятницю 21 листопада 1941 р. – день святого Михайла. На цьому заході були присутні майже всі службовці районних і сільських поліцій Базарського та Чоповицького районів. Усього близько 500 поліцейських, які були одягнуті у форму та несли почесну варту (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 8249, арк. 101; Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 47). Загалом відносно кількості присутніх осіб на меморіальному заході по розстріляних вояках армії УНР наявні досить суперечливі дані. Вказується цифра від 40 тис. (Ковальчук, Стельникович, 2014, с. 139) до понад 10 тис. чоловік (Стельникович, 2016, с. 122). Згідно архівних матеріалів, які представлені свідченнями безпосередніх учасників цього заходу, можна стверджувати про 1500–2000 осіб (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 47). На наш погляд, саме ця цифра найбільш реально відображає тогочасну ситуацію. Оскільки виглядає доволі сумнівним, що нацистська окупаційна влада дозволила б провести захід з десятками тисяч осіб в одному місці. Якщо ж персоніфікувати учасників за регіональним принципом, то були присутні жителі Базарського, Народицького, Чоповицького,

Черняхівського та інших районів Житомирщини, і м. Житомира (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 47). Наявні були делегати і з сусідніх областей та інших регіонів України, зокрема з Херсонщини (Ковальчук, Стельникович, 2014, с. 138). На заході були присутні нацистські військові та поліційні функціонери, комендант Базарського району (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 41; Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 385, арк. 24 зв.).

Захід, присвячений 20-річчю Базарської трагедії, складалався із виступів окремих посадовців, активістів ОУН і священослужителів, відправлення панахиди. За інформацією деяких джерел, траурний мітинг близько 11-ї години відкрив обласний провідник оунівців-мельниківців О. Яценюк. «Свято я відкрив короткою згадкою про героїв Другого Зимового Походу й передав під опіку українського народу могилу, якої тут 20 років не могли насипати» (Стельникович, 2011). З іделогічно-історичними промовами також виступили Пши(е)горлинський, М. Мошківський, оунівці-західняки, які проживали у Базарі та допомагали в організації цього заходу, інспектор шкільного відділу Базарського райуправління Іван Недашківський, секретар вказаного управління Галина Стретович, священик із Чоповицького району. Загалом були присутні не менше 8 священиків, які провели молебен за розстріляними петлюрівцями (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 41, 47, 194; Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 8249, арк. 105). Після закінчення офіційної частини почесна варта поліції тричі виконала залп із гвинтівок (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 385, арк. 24 зв.). Також М. Мошківським у місцевій їдальні був організований обід для посадовців з інших районів та німецьких функціонерів (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 41).

Одним із меморіальних заходів 21 листопада 1941 р. стала естафета передачі землі з символічної могили розстріляних учасників Другого Зимового походу до одного з храмів Києва

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

(Встановлення останків героїв Базара в Андріївській церкві, 1941, с. 3).

Жалобні акції, присвячені двадцятиріччю розстрілів учасників Другого Зимового походу, відбулися у багатьох населених пунктах Житомирщини, зокрема в Коростені, Радомишлі та інших, і всієї Волині (Гінда, 2016). Панахиди в храмах та урочисті заходи в приміщенні гуманітарної гімназії відбулися 21 листопада в Рівному. Також у багатьох селах Рівненської області проведені заходи зі вшанування загиблих петлюрівців (Хроніка, 1941, с. 4; Свято трагедії під Базаром, 1941, с. 2). Зокрема, жителі села Городок і сусідніх сіл відзначили роковини загибелі вояків армії УНР 1921 р. Селяни насипали символічну могилу, на якій встановили дубовий хрест. Священики відправили траурну панахиду, були виголошені патріотичні промови, а місцева молодь прочитала вірші. Завершився захід спільною молитвою за кращу долю для Батьківщини (Свято героїв Базару, 1941, с. 3). Вшанування героїв «Базару» пройшло 22 листопада в Українській гімназії ім. Симона Петлюри в Дубно. «23 листопада Береcть Литовський святкував 20-ті Роковини Базару. Після Богослуження в місцевому соборі була відправлена панахида». (Хроніка, 1941, с. 4). 29 листопада «пам'ять полеглих борців під Базаром» вшанували у Сарнах (Пам'ять полеглих борців під Базаром, 1941, с. 4).

Проскурівська міська газета «Український голос» 23 листопада опублікувала велику статтю «Пам'яті героїв під Базаром» і вірш місцевого автора «Їх не забуде Україна!» (Пам'ять героїв під Базаром, 1941, с. 1). Роковини «Базару» 25 листопада відзначили в інституті народної освіти та жіночій гімназії Кам'янця-Подільського (Гінда, 2016).

Газета «Вінницькі вісті» у двох своїх номерах надрукувала тематичну статтю (Визвольні змагання – 1917–1920 роки (короткий нарис), 1941, с. 2; Визвольні змагання – 1917–1920 роки (короткий нарис), 1941, с. 3), де окрім іншого вказувалося: «Біля Базару виросла свіжа могила героїв, які своє життя віддали за святе діло» (Визвольні змагання – 1917–1920 роки (короткий нарис), 1941, с. 3).

Інформацію, присвячену Базарській трагедії та двадцятій річниці її вшанування, розмістили й окупаційні пресові видання генарального губернаторства «Краківські вісті» та «Львівські вісті». У першому з них надруковані статті «В роковини Баразу» та «Один

із 359» (В роковини Базару, 1941, с. 1; Островерха, 1941, Один із 359, с. 3), а в другому – замітку «Герої незламності» (Герої незламності, 1941, с. 1) та оповідання «Базар» (Островерха, 1941, Базар, с. 2; Островерха, 1941, Базар, с. 2).

Долучилася до вшанування загиблих вояків армії УНР українська громадськість в еміграції, зокрема в Німеччині, про що також повідомляла україномовна преса. Пресовий орган Українського національного об'єднання «Український вісник» на перших двох сторінках опублікував велику тематичну статтю (У двадцяту річницю Базару, 1941, с. 1). Видання української громади прогетьманського напряму «Українська дійсність» також звернулося до вказаної тематики на своїх сторінках (Стельникович, 2016, с. 123). Це виявилося можливим, оскільки зазначені українські часописи виступали органами громадських організацій, мали більшу свободу для висловлення власної позиції і формально не підлягали попередній цензурі (Кулеша, 2014).

23 листопада, за участі діячів ОУН(М) і громадськості, була відправлена панахида в Андріївській церкві Києва (Панахида по згинувших під Базаром, 1941, с. 4). 29 листопада земля із могили розстріляних учасників Другого Зимового походу прибула до столиці. Декілька днів вона перебувала у приміщенні міської поліції, а 3 грудня, відправивши панахиду, на тимчасове зберігання до Андріївської церкви передали землю, яку помістили до срібної урни. На панахиді були присутні чільні діячі ОУН(М) Олег Ольжич, Осип Буйдуник, генерал Микола Капустянський, голова створеної Української Національної Ради Микола Величківський, діячі Української церковної ради, Київського міського управління (Відейко, Кот, 2008, с. 192). За планом, після відкриття Собору святої Софії її мали б передати туди (Встановлення останків героїв Базара в Андріївській церків, 1941, с. 3).

Масштаб, кількість учасників, які симпатизували оунівцям та вміло проведені організаційні заходи викликали занепокоєння та роздратування нацистської окупаційної влади. Тому безпосередньо 21 листопада 1941 р. нацистські каральні органи розпочали затримання окремих осіб із числа учасників траурних заходів у с. Ходаки Коростенського району (Венгерська, Стельникович, 2017, с. 435).

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

Через декілька днів уже відбувалися масові арешти учасників акції та членів націоналістичних організацій у Базарі, Коростені, Радомислі, Житомирі та інших містах (Ковальчук, Стельникович, 2014, с. 140). Зокрема тоді ж були заарештовані оунівці, які прибули до Базару для допомоги у підготовці меморіальних заходів. У ході обшуку їхнього тимчасового помешкання, поліція виявила пістолети, а також певну кількість націоналістичної літератури та листівок. На наступний після арешту день вони були вивезені до Житомира (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 93). Стосовно дати і місця арешту провідника обласної організації мельниківців О. Яценюка наявні певні джерельні та історіографічні розбіжності. В одному з джерел, без особливої конкретики, зазначається, що його заарештували саме в селищі Базар (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 93). Американська дослідниця Голокосту В. Лауер вказує: «... Яценюк, колишній прибічник Мельника, який утік від німців після демонстрації в Базарі у листопаді 1941 р.» (Лауер, 2010, с. 219). Дані, наведені С. Стельниковичем, додатково свідчать: «... поручник Волинець після базарських подій вирішив піти в підпілля. Проте, повернувшись до Житомира попрощатися з батьками, він був заарештований гестапо» (Стельникович, 2011).

У Радомислі нацистська поліція схопила оунівця-західняка Сурмача і 16 націоналістів (Цвік, 2011, с. 128). Усього ж було заарештовано понад 720 людей (Шумелда, 1991, с. 25). Після коротких і формальних слідчих дій, нацисти провели розстріли більшості затриманих осіб. Лише у Житомирі було закатовано понад 120 осіб, з яких 24 оунівці (Венгерська, Стельникович, 2017, с. 435). Зокрема разом із дружиною було страчено першого бургомістра Житомира і керівника міського проводу ОУН(М) Юрія Орищенка (Ковальчук, Стельникович, 2014, с. 34; 1995, Другий Зимовий похід, с. 225]. Репресивні дії нацистського окупаційного режиму отримали символічну назву «Другий Базар».

Каральні заходи нацистських окупантів стали першою розгорнутою акцією проти ОУН А. Мельника і вже третьою відносто бандерівської Організації. На нашу думку, цими діями німці прагнули остаточно «зачистити» терен від оунівців у зв’язку із приходом цивільної окупаційної адміністрації. Оскільки після

вересневого погрому бандерівців, саме мельниківці мали вплив, а у багатьох випадках і чинний контроль над українською допоміжною адміністрацією, то вони і стали основними жертвами репресій окупантів. Вказані дії припинили існування Житомирського обласного та міського проводів ОУН(М), районних організацій у Бердичеві, Корнині, Коростені, Новограді-Волинському Попільні та інших центрах (Венгерська, Стельникович, 2017, с. 436). Ті члени мельниківського руху, які залишилася живими, перейшли у глибоке підпілля або ж припинили свою організаційну діяльність.

Така узагальнено висвітлена картина подій «Другого Базару», особливо в частині його жертв є неповною. Нині в українській історіографії фактично відсутні дані про те, що безпосередньо 21 листопада 1941 р. у селищі Базар нацистською окупаційною владою за участі окремих представників місцевої української допоміжної поліції було здійснено масовий розстріл єврейського населення, тобто користуючись евфемізмом нацистської окупаційної влади, «остаточно розв'язано єврейське питання».

В архівно-кримінальній справі О. Я. Смирнова, який станом на 21 листопада 1941 р. служив у Базарській райполіції і брав участь у конвоюванні та розстрілах євреїв, наявний «Акт» від 20 травня 1945 р., який має заголовок «У період окупації Базарської сільської ради німецька влада розстріляла із Базарської сільської ради 196 чоловік, у тому числі...». Далі подається список із іменами, прізвищами і кількістю дітей в родині (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 11350, арк. 42–43). Ще в одному свідченні зазначається: «У м. Базар всього було розстріляно біля 40 єврейських родин» (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр.7739, арк. 15). Проте вказана у першому та другому випадках кількість жертв безпосередньо не повністю пов'язана з подіями «Другого Базару».

Зі встановленням нацистської окупаційної влади у м. Базар, як і загалом на окупованій території, розпочалося «розв'язання єврейського питання». Так, протягом серпня–вересня 1941 р. у Базарі було відібрано близько 60 євреїв, яких місцева поліція конвоювала до Коростеня, де вони і були розстріляні (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 3911, арк. 32, 41 зв.). В іншому джерелі

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

вказано, що за визначений період було страчено «чоловік 100, а майно розграбували» (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр.8249, арк. 101).

Наступний етап «розв'язання єврейського питання» у м. Базар співпав у часі з підготовкою і безпосередньо подіями «Другого Базару». Розглянувши відповідну джерельну базу, ми прийшли до висновку, що зазначені дії були інспіровані нацистською окупаційної владою з провокативною метою і безпосередньо не пов'язані з «помстою» чи «відплатою» українських націоналістів «жидо-більшовицькому режиму».

Згідно наказу, поліція безпеки містечка Базар упродовж 16–18 і ще навіть 21 листопада проводила розшук і затримання місцевого єврейського населення (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр.385, арк. 58 зв.). За іншою інформацією, єврейське населення Базарського району було зібрано ще за 10–15 днів до 21 листопада. Характерним є те, що затриманих осіб спочатку навіть особливо не охороняли, а лише змусили носити спеціальні пов'язки і залучали до «різної чорнової роботи». Лише у переддень 21 листопада усіх виокремлених громадян розмістили в камері попереднього ув'язнення Базарської райполіції (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 195).

Остаточно не з'ясованою залишається кількість вказаних людей, затриманих місцевою поліцією. Різні джерела наводять суперечливі дані – 17 (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 4020, арк. 63 зв.), 18 (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 6839, арк. 19; Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 53), 19 (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 4020, арк. 99; Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 8249, арк. 64 зв.), 25 (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 385, арк. 128) і 29 (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 11350, арк. 18; Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 8249, арк. 66, 105, 161) осіб. Прикметним є те, що відмінні щодо кількості жертв дані можна зустріти в межах одних і

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

тих же архівно-кримінальних справ і навіть свідченнях конкретних осіб. Найбільш часто фігурує цифра 29 осіб, зокрема нею послуговувалися радянські слідчі органи у ході пред'явлення звинувачення службовцям базарської поліції (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 11350, арк. 2). Особливо жахливо виглядають повідомлення про наявність серед розстріляних 7–8 жінок, четверо з яких були з немовлятами (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 385, арк. 25).

Час вчинення розстрілів, згідно архівних даних, також не є остаточно встановленим фактом. В окремих джерелах можна зустріти таку інформацію: «Єврейське населення у м. Базар було розстріляне есесовцями 21 листопада 1941 р. за декілька години до проведення панахиди» (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 9157, арк. 52). Однак за принципом кількісної переваги, достовірнішою видається наступна версія. А саме, надвечір 21 листопада 1941 р. затриманих євреїв, за наказом прибулих з Овруча німецьких карателів, українські поліціянти під конвоєм доправили на окраїну Базару – хутір Піски. Там на території стихійного глиняного кар'єру всіх їх розстріляли (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 11350, арк. 28). Екстермінацію здійснювали 5 німецьких службовців поліції, які після її завершення вирушили назад до Овруча та близько 10 представників української допоміжної поліції (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 385, арк. 21, 46 зв.). Жорсткої умови щодо участі українців у розстрілі не висувалося, це радше було проявом відсутності будь-якої особистої людяності чи бажанням елементарно «вислужитись» перед новою владою. Для закопування тіл розстріляних євреїв було залучене місцеве населення, у тому числі комсомольці та комуністи (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 385, арк. 26).

Для дослідника-історика важливою скадовою реконструкції подій минулого є розгляд людських вчиників, їх мотивів та спонукальних до дій обставин. У цьому контексті показовим є прояв особистих людських якостей, навіть в екстримальних умовах. Так, у ході конвоювання до місця розстрілу євреїв, частина службовців

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

місцевої поліції, серед яких Олександр Пузейчук, всіляко знущалися над ними, били прикладами гвинтівки (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 6839, арк. 26). Чи інший випадок. Під час закопування тіл розстріляних євреїв із вже практично засипаної могили простягнулася рука і почувся голос: «Товариші! Я ні в чому не винний». Це був син місцевого перукаря, якому дивом вдалося вціліти. Тоді один з поліцейських, Олександр Смирнов, зі словами: «Я зараз йому допоможу», схопив рушницю і вистрелив у те місце, звідки було чути голос і виднілася рука. Цей вчинок зустрів словесний осуд частини осіб, присутніх на тому місці (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 11350, арк. 23 зв., 29, 32; Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 8249, арк. 102).

Питання «помсти» чи «відплати» українських націоналістів представникам єврейського народу, під час слідства над членами допоміжної поліції, намагалися використати радянські органи державної безпеки, а загалом подібні події активно використовувала радянська пропаганда. Аргуметом радянської сторони була та обставина, що під час виступів на урочистому мітингу 21 дистопада 1941 р. у Базарі частина промовців висловлювали ненависть відносно радянської влади, а радянських керівників називали жидо-більшовиками. Окремі спікери, наприклад Г. Стретович, закликали розстрілювати євреїв (Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 5, оп. 1, спр. 8249, арк. 104–105). Звичайно вказана інформація найпевніше є достовірною. Загалом для вказаного періоду характерним є високий рівень антирадянської та антисемітської риторики та офіційної пропаганди, зокрема й через окупаційні пресові органи. Проте частково висвітлений нами перебіг «остаточного розв'язання єврейського питання» у Базарському районі і безпосередньо знищення євреїв 21 листопада доводять, що здійснений розстріл завчасно був спланований і підготовлений нацистською стороною.

Висновки. У статті доповнено окремими фактичними та історіографічними даними підготовку, інформаційне забезпечення та відзначення 20-річчя розстрілу учасників Другого Зимового походу в межах містечка Базар 21 листопада 1941 р. Більш детально розкрито коло осіб, що безпопередньо здійснювали вказані заходи та

уточнено загальну кількість учасників. Фактично вперше в новітній українській історіографії в загальних рисах досліджено розстріл місцевого єврейського населення, який було здійснено саме 21 листопада – у день пам'ятних заходів по загаблим воякам Волинської групи генерал-хорунжого Юрія Тютюнника. Таким чином, події «Другого Базару» стали символом тяглості української національної боротьби за державність, а також ще однією трагічною сторінкою в історії як українського, так і єврейського народів. Окремого подальшого дослідження потребує персоніфікація членів і симпатиків ОУН, які брали участь у меморіальних заходах «Другого Базару» та стали жертвами нацистських репресій, а також уточнення імен та кількості вбитих євреїв містечка.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 5, опис 1, справа 385, 163 аркушів.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 5, опис 1, справа 3911, 155 аркушів.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 5, опис 1, справа 3936, 106 аркушів.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 5, опис 1, справа 4020, 109 аркушів.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 5, опис 1, справа 6839, 131 аркуш.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 5, опис 1, справа 7739, 59 аркушів.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 5, опис 1, справа 8249, 209 аркушів.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 5, опис 1, справа 9157, 400 аркушів.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 5, опис 1, справа 11350, 72 аркуші.

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 6, опис 1, справа 30309. 74 аркуші.

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

Архів управління Служби безпеки України в Житомирській області, фонд 6. опис 1, справа 30410, 401 аркуш.

Брунь, С. (2001). Пам'ять кличе: Трагедія другого Базару, Українське слово, 22–28 листопада, С. 12.

В роковини Базару, (1941), Краківські вісті, 21 листопада, 1.

Венгерська, В., Стельникович, С. (за заг. ред.), (2017). Нарис історії Житомирщини першої половини XX століття: колективна монографія, Полісся, Житомир. 552 с.

Визвольні змагання. 1917–1920 роки (короткий нарис), (1941), Вінницькі вісті (Вінниця), 13 листопада, 2.

Визвольні змагання. 1917–1920 роки (короткий нарис), (1941), Вінницькі вісті (Вінниця), 27 листопада, 3.

Відейко, М., Кот, С. (2008). Наукова спадщина Олега Ольжича, Наш час, Київ. 239 с.

Встановлення останків героїв Базара в Андріївській церкві, (1941), Українське слово (Київ), 4 грудня, 3.

Герої незламності, (1941), Львівські вісті (Львів), 22 листопада, 1.

Гінда, В. (2016). «Другий Базар». Збруч. URL: https://zbruc.eu/node/59169 (Accessed 24 June 2021).

Державний архів Житомирської області, фонд. Р-1152, опис 1, справа. 11, 174 аркуші.

Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд: Базар, (1995), Фундація ім. О. Ольжича, Київ.

Жданович, О. (1992). Петро Марчук – поручник Волинець (ОУН в Житомирі). Вільне слово. 8 лютого, 3.

Задума, В. Їх не забуде Україна!, Український голос (Проскурів) листопад 23, 1.

Ковальчук, І., Стельникович, С. (2014). Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року, 2-ге вид. Рута, Житомир. 188 с.

Кулеша, Н. (2014). «"Працюємо не для особистих користей, а для вічних інтересів нашої України": діяльність українських громадських організацій у Німеччині у роки Другої світової війни», Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Вип. 6, С. 262–276. URL: http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2014/JRN/PDF/20.pdf (Accessed 30 June 2021).

Лауер, В. (2010). Творення нацистської імперії та Голокост в Україні, пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного, Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, Київ. 368 с.

Напередодні 20-річчя героїв Базара, (1941), Українське слово (Київ). 15 жовтня, 1.

Островерха, М. Один із 359, (1941), Краківські вісті,21 листопада, 3.

Островерха, М. Базар, (1941),Львівські вісті (Львів),22 листопада, 2.

Островерха, М. Базар, (1941),Львівські вісті (Львів),23 листопада, 2.

Пам'яті героїв під Базаром, (1941), Український голос (Проскурів), 23 листопада, 1.

Пам'ять полеглих борців під Базаром, (1941), Голос Сарненщини (Сарни), 7 грудня, 4.

Панахида по згинувших під Базаром, (1941), Волинь (Рівне), 18 грудня, 4.

Перед двадцять першим листопадом, (1941), Голос Волині (Житомир), 13 листопада, 1.

Свято Героїв Базару, (1941), Волинь (Рівне), 27 листопада, 3.

Свято трагедії під Базаром, (1941), Костопільські вісті (Костопіль), 30 листопада, 2.

Стельникович, С. (2016). «Базарська трагедія 21 листопада 1941 р. в історичній пам'яті українського народу», Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)», за заг. ред. проф. Стародубець Г. М, Полісся, Житомир, С. 121–125.

Стельникович, С. (2011). «Другий Базар 1941 р. та його вплив на діяльність ОУН(М)», Література та культура Полісся: проблеми історії, літератури та культури у регіональному науковому вимірі, НДУ ім. М. Гоголя, Ніжин, Вип. 67, С. 165–172. URL: http://eprints.zu.edu.ua/19105/1/1_%281%29_2015_11_03_12_43_55_893.pdf (Accessed 25 June 2021).

Стельникович, С. (2015). Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.), Вид. О. О. Євенок, Житомир. 592 с.

У двадцяту річницю Базару, (1941), Український вісник (Берлін), 23 листопада, 1.

Хроніка, (1941), Волинь (Рівне), 23 листопада, 4.

Хроніка, (1941), Волинь (Рівне), 30 листопада, 4.

Цвік, Г. (2011). «Національно-визвольний рух на Радомишльщині в 40–50-х рр. XX ст.», Український національно-визвольний рух XX ст.: ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки): матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 18–20 лист. 2011 р.), Рута, Житомир, С. 127–132.

Шумелда, Я. (1991). Похід ОУН на Схід, Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького Львів. 35 с.

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

References

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 5, opys 1, sprava 385. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 5. Description 1. File 385].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 5, opys 1, sprava 3911. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 5. Description 1. File 3911].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 5, opys 1, sprava 3939. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 5. Description 1. File 3939].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 5, opys 1, sprava 4020. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 5. Description 1. File 4020].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 5, opys 1, sprava 6839. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 5. Description 1. File 6839].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 5, opys 1, sprava 7739. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 5. Description 1. File 7739].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 5, opys 1, sprava 8249. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 5. Description 1. File 8249].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 5, opys 1, sprava 9157. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 5. Description 1. File 9157].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 5, opys 1, sprava 11350. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 5. Description 1. File 11350].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 6, opys 1, sprava 30309. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 6. Description 1. File 30309].

Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zhytomyrskii oblasti, fond 6, opys 1, sprava 30410. [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region. Fund 6. Description 1. File 30410].

Brun, S. (2001). Pamiat klyche: Trahediia druhoho Bazaru, Ukrainske slovo, 22–28 lystopada, S. 12.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, fond. R-1152, opys 1, sprava. 11 [State Archives Zhytomyr Region. Fund R-1152. Description 1. File 11].

Druhyi Zymovyi pokhid: Lystopadovyi reid: Bazar., (1995), Fundatsiia im. O. Olzhycha, Kyiv.

Ginda, V. (2016). «Druhyi Bazar». Zbruch. [in Ukrainian]. URL: https://zbruc.eu/node/59169 (Accessed 24 June 2021).

Heroi nezlamnosti, (1941), Lvivski visti (Lviv), 22 lystopada, 1.

Khronika, (1941), Volyn (Rivne), 23 lystopada, 4.

Khronika, (1941), Volyn (Rivne), 30 lystopada, 4.

Kovalchuk, I., Stelnykovych, V. (2014), Narys istorii diialnosti OUN pid provodom A. Melnyka na Zhytomyrshchyni u druhii polovyni 1941 roku, 2-he vyd. Ruta, Zhytomyr. [in Ukrainian].

Kulesha, N. (2014), «Pratsiuiemo ne dlia osobystykh korystei, a dlia vichnykh interesiv nashoi Ukrainy»: diialnist ukrainskykh hromadskykh orhanizatsii u Nimechchyni u roky Druhoi svitovoi viiny, Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka, Vyp. 6, S. 262–276. [in Ukrainian]. URL: http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2014/JRN/PDF/20.pdf (Accessed 30 June 2021).

Lauer, V. (2010), Tvorennia natsystskoi imperii ta Holokost v Ukraini, per. z anhl. S. Kolomiitsia, Ye. Rovnoho, Zovnishtorhvydav Ukrainy; Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu, Kyiv. [in Ukrainian].

Naperedodni 20-richchia heroiv Bazara, (1941), Ukrainske slovo (Kyiv). 15 zhovtnia, 1.

Ostroverkha, M. Odyn iz 359, (1941), Krakivski visti, 21 lystopada, 3.

Ostroverkha, M. Bazar, (1941), Lvivski visti (Lviv), 22 lystopada, 2.

Ostroverkha, M. Bazar, (1941), Lvivski visti (Lviv), 23 lystopada, 2.

Pamiat polehlykh bortsiv pid Bazarom, (1941), Holos Sarnenshchyny (Sarny), 7 hrudnia, 4.

Pamiati heroiv pid Bazarom, (1941), Ukrainskyi holos (Proskuriv), 23 lystopada, 1.

Panakhyda po zghynuvshykh pid Bazarom, (1941), Volyn (Rivne), 18 hrudnia, 4.

Pered dvadtsiat pershym lystopadom, (1941), Holos Volyni (Zhytomyr), 13 lystopada, 1.

Shumelda, Ya. (1991), Pokhid OUN na Skhid, Fond dukhovnoho vidrodzhennia im. mytropolyta A. Sheptytskoho Lviv. [in Ukrainian].

Stelnykovych, S. (2016), «Bazarska trahediia 21 lystopada 1941 r. v istorychnii pamiati ukrainskoho narodu», Materialy IV Vseukrainskoi naukovoi konferentsii «Problemy doslidzhennia ukrainskoho vyzvolnoho rukhu KhKh stolittia (do 75-richchia Poliskoi Sichi ta 95-richchia Druhoho zymovoho pokhodu)», za zah. red. prof. Starodubets H. M, Polissia, Zhytomyr, S. 121–125. [in Ukrainian].

Stelnykovych, S. (2011), «Druhyi Bazar 1941 r. ta yoho vplyv na diialnist OUN(M)», Literatura ta kultura Polissia: problemy istorii, literatury ta kultury u rehionalnomu naukovomu vymiri, NDU im. M. Hoholia, Nizhyn, Vyp. 67, S. 165–172. [in Ukrainian]. URL: http://eprints.zu.edu.ua/19105/1/1_%281%29_2015_11_03_12_43_55_893.pdf (Accessed 25 June 2021).

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

Stelnykovych, S. (2015), Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.), Vyd. O. O. Yevenok, Zhytomyr. [in Ukrainian].

Sviato Heroiv Bazaru, (1941), Volyn (Rivne), 27 lystopada, 3.

Sviato trahedii pid Bazarom, (1941), Kostopilski visti (Kostopil), 30 lystopada, 2.

Tsvik, H. (2011), «Natsionalno-vyzvolnyi rukh na Radomyshlshchyni v 40–50-kh rr. XX st.», Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh XX st.: ideino-politychnyi, orhanizatsiinyi ta viiskovyi aspekty (do 90-richchia Druhoho Zymovoho pokhodu, 70-richchia pokhidnykh hrup OUN ta 70-richchia Olevskoi respubliky): materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., (Zhytomyr, 18–20 lyst. 2011 r.), Ruta, Zhytomyr, S. 127–132. [in Ukrainian].

U dvadtsiatu richnytsiu Bazaru, (1941), Ukrainskyi visnyk (Berlin), 23 lystopada, 1.

V rokovyny Bazaru, (1941), Krakivski visti, 21 lystopada, 1.

Venherska, V., Stelnykovych, S. (za zah. red.), (2017), Narys istorii Zhytomyrshchyny pershoi polovyny KhKh stolittia: kolektyvna monohrafiia, Polissia, Zhytomyr. [in Ukrainian].

Videiko, M., Kot, S. (2008), Naukova spadshchyna Oleha Olzhycha, Nash chas, Kyiv. [in Ukrainian].

Vstanovlennia ostankiv heroi Bazara v Andriivskii tserkvi, (1941), Ukrainske slovo (Kyiv), 4 hrudnia, 3.

Vyzvolni zmahannia – 1917–1920 roky (korotkyi narys), (1941), Vinnytski visti (Vinnytsia), 13 lystopada, 2.

Vyzvolni zmahannia – 1917–1920 roky (korotkyi narys), (1941), Vinnytski visti (Vinnytsia), 27 lystopada, 3.

Zaduma, V. Yikh ne zabude Ukraina!, Ukrainskyi holos (Proskuriv) lystopad 23, 1.

Zhdanovych, O. (1992), Petro Marchuk – poruchnyk Volynets (OUN v Zhytomyri). Vilne slovo. 8 liutoho, 3. [in Ukrainian].

Kovalchuk Ivan. EVENTS OF THE "SECOND BAZAAR" AND THE FINAL SOLUTION OF THE JEWISH ISSUE IN THE TOWN OF BAZAAR BY THE NAZI OCCUPATION AUTHORITIES

Abstract

This study supplements factual data on the commemoration of the twentieth anniversary of the execution of the UPR army soldiers by Bolshevik troops, identified in historiographic sources as the "Second Bazaar". Another issue considered in the paper is the execution of the local Jewish population, carried out exactly on the day of commemoration of the victims of the Bazaar tragedy. ***The methodological basis*** *of the study is constituted by the methods of source heuristics. By detecting, processing, and introducing a new set of*

archival sources – archival and criminal cases – into scientific circulation, the existing factual basis on the specified events has been expanded. The contradictory and subjective nature of the given sources also necessitates the use of appropriate methodological tools. Therefore, the method which Robin George Collingwood once described as "cross-examination on the bench" is utilized, when the historian "cross-interrogates the sources to extract information that they did not disclose in their previous testimony, or because they did not want to give it, or because they did not have it". To fully cover and reconstruct the specified events, a descriptive method is employed. ***The scientific novelty*** *of the paper lies in the fact that it presents a comprehensive account of specific details of the preparation and commemoration of the 20th anniversary of the Bazaar tragedy, and in fact, it is the first in modern Ukrainian historiography generalized study of the local Jewish population's execution on the day of the Bazar anniversary.* ***Conclusions.*** *The events of the "Second Bazaar" have become one of the symbols of the Ukrainian national struggle for statehood, representing another tragic page in the history of the Ukrainian and Jewish peoples. Further research might be conducted to personalize the members and sympathizers of the OUN, participants of the commemoration events of the "Second Bazaar", victims of Nazi repressions and determine the exact number of Jewish people killed.*

Key words: *Bazaar tragedy, "Second Bazaar", "Melnykivtsi" Nazi occupation regime, OUN, repression, execution of Jews.*

Kowalczuk Iwan. WYDARZENIA „DRUGIEGO BAZARU" I ROZWIĄZANIE KOŃCOWE KWESTII ŻYDOWSKIEJ W MIEŚCIE BAZARU PRZEZ OKUPUJĄCY NAZISTOWSKI RZĄD

Streszczenie

Celem *opracowania jest uzupełnienie niektórych faktów dotyczących obchodów 20-lecia tragedii na Bazarze, który otrzymał identyfikację historiograficzną jako „Drugi Bazar" oraz uwzględnienie egzekucji miejscowej ludności żydowskiej, której dokonano bezpośrednio na dzień pamięci ofiar tragedii na Bazarze.* ***Podstawą metodologiczną*** *badania były przede wszystkim metody heurystyk źródłowych. To właśnie na podstawie rozpoznania, przetworzenia i włączenia w naukowy obieg nowego zbioru źródeł archiwalnych - spraw archiwalnych i kryminalnych, możliwe stało się poszerzenie dotychczasowej podstawy faktycznej. Przedstawienie i rekonstrukcję tych wydarzeń przeprowadzono metodą opisową.* ***Nowość naukowa*** *polega na omówieniu konkretnych szczegółów przygotowania i obchodów 20 rocznicy tragedii na Bazarze i w istocie pierwszego we współczesnej historiografii ukraińskiej uogólnionego ujawnienia kwestii egzekucji miejscowej ludności żydowskiej w dniu rocznicy „Bazaru".* ***Wnioski.*** *Wydarzenia «Drugiego Bazaru»*

ISSN 2518-7694 (Print) ISSN 2518-7708 (Online)

stały się jednym z symboli ukraińskiej narodowej walki o państwowość, a także kolejną tragiczną kartą w dziejach narodu ukraińskiego i żydowskiego.

Słowa kluczowe: *tragedia bazarowa, „Drugi Bazar”, Mielnikowce, okupacja hitlerowska, OUN, represje, egzekucje Żydów.*

Статтю надіслано до редколегії 19.08.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 25.10.2021 р.